թեան նախանձախնդիր: Զգաց թէ իր պաշտօնը կը պահանջէ իրմէ գիտութիւն. առանց մերձաւորի սէրէն կաչկանդուելու, առանց հայրենեաց բարձրարերձ լեռներու, հովասուն վայրերու հրապոյրներուն անսալու՝ առաւ ցուպը ձեռքը ու վճռեց հեռաւոր օտարութեան մէջ իբրեն ուսուցիչ. յարատեւութեամբ, աքնութեամբ եւ զրկանքներով յամեց վարդապետին ոտքը, պայքարեցաւ անհրեայ ոգիներու հետ, կթելու համար անմահարար որթին ողկոյզները: Զարմանք առթեց իր անպարագրելի ընթերցասիրութիւնը: Ուսման տեւողութիւնը չյուսալքեց զինքը. եւ ոչ ալ հեզարարոյ Ուրհայեցւոյ զաստիարակութենէն խիստ եւ աններող կեսարացւոյ ուսուցչութեան փոխանցումը: Անհարթութիւնները չզապիղ գործեցին անոր ներքին կարողութիւնները:

Պանդխտութեան օրերը չհագցուցին անընդարձակելու իր մտաւոր պաշարը, հարստացնելու իր ծանօթութիւնները զանազան պիտելիքներով, ծանօթանալու ազգային խնդիրներու, ըմբռնումներու եւ զատումներու եւ սրելու իր քաղաքական տեսութիւնը: Եղաւ Ամիդ, Եգեսիա, Կ. Պոլիս եւ Երուսաղէմ. չրջեցաւ եգիպտական ճգնարանները, Պաղեստինի վանքերը. թափանցեց վանական հաստատութիւններու եւ կազմակերպութիւններու ներքին ծալքերը: Ամբարեց փորձառութիւններ, որոնք թէ՛ անձին կատարելութեան նպաստամատոյց եղան եւ թէ՛ հասարակաց համար օգտակար: Այսպէս ամէն մտամբ պարզացաւ արթուն մտքով եւ ուսումնասէր նահանգով, որպէս զի եկեղեցւոյ պայծառացուցիչ եւ ժողովուրդին լուսատու ըլլայ:

«Նորահաւէս», «նորահանուկ» նկատուեցան անոր քարոզները հայրենիքին մէջ, «խաբեպայ», «կեղծաւոր» ամբաստանուեցաւ իր «խոչորագիտ եւ պահեցող» կենցաղին համար, չդնահատուեցաւ իր չինարարական գործունէութիւնը. սպառնաց կաթողիկոսը «զամենայն եկեղեցիսդ, զոր դու չինեցեր, ի վերայ գլխոյ քո քակեցից», նոյն խակ սաստեց պահանջով «եւ յայսմ աչխարհէ», կրճտեցին թշնամիները առուիները անոր դէմ, բայց անիկա մնաց անչարժ իր տեղը, ինչպէս հսկայ ծառ մը որ ճգած է արմատները խոր՝ հայրենի հողին մէջ, աներկիւղ թէ հալածանքներու մէջ եւ թէ աքսորի սպառնալիքներու առջեւ. «Զիա՞րդ ես մոռացայց զԱբեսաղոմն Քրիստոսի կամ զաքսորանք որ վասն օրինացն Աստուծոյ եղեւ»: Երկիւղ չզդեցին նաեւ պարսիկ բռնակալին սպառնալիքները, ոչ երկաթեայ կապանքներն, ոչ մահուան արհաւիրքն եւ ոչ ալ ծանր տուգանքը: Անոնք հարուածներ էին, որոնք կ'իջնային հրաչէկ երկաթին վրայ ամրապնդելու անոր կարծրութիւնը: Ի վերջոյ բռնակալի խստասրտութիւնը տեղի տուաւ «մաքրակենցաղ եւ սրբատունդ» առաքելւոյ համբերութեան առջեւ, եւ թշնամիները — ախտոտ որ ազգայիններ էին անոնք — խոնարհեցան անոր առջեւ. «Ետքա որչափ ջանային ընկճել՝ ինքեանք լինէին այսր կատականաց» (Ղուկաս գրիչ): Աստուածանեցաւ կաթողիկոսը թէ «ահա ազգս Հայոց մեծ եւ փոքր երես զարձուցին յինէն եւ զքեզ սիրեն եւ ընդունին... զու վարեա այսուհետեւ զկաթողիկոսութիւնն, որպէս եւ եղ արժանի»:

Կաթողիկոսական պատուին հետամուտ չէր Մովսէս, բայց կը պահանջէր ազատ խօսք, ազատ ասպարէզ եւ անկաշկանդ ունենալ բարոյականները: Կը կարօտէր Եկեղեցին ի գլուխս եւ յանդգնս վերանորոգութեան. պէտք էր կոուիլ թուլամորթ, զատարկաճեռն, կենցաղասէր առաջնորդներու դէմ, պէտք էր պայքարիլ զեղծումներու դէմ, զսպել վաչխատութիւնները, բարձրացնել բարոյական կարգերը, նորոգել կիսափուլ տաճարները, պայծառացնել եկեղեցիները, զատիարակել ժողովուրդը, ծաղկեցնել ամայութիւնը եւ վառ պահել հայ սրտին մէջ կրօնի եւ լուսաւորութեան կանթեղը: Եւ յարատեւեց կռուի զաշտի վրայ մինչեւ որ տարաւ յաղթութիւնը: Մինչ վանականները վախտատի կը դիմէին, փառքը կը հետապնդէր փառքէն փախչողի եռեւէն եւ հասաւ:

Ազգը միահաւան, միախորհուրդ ընտրեց իր Առաջնորդը: Չէր սխալած իր ընտրութեան մէջ: Մովսէս եղաւ Ազգին «կրկին լուսատուն», նոյն խակ «բազմապատիկ լուսատուիչն Հայոց աչխարհին»: Այս տեղ, իր գործունէութեան այս բարձրութեան վրայ կը ցցուի մեր առջեւ իր մեծ անձնաւորութիւնը որպէս զարակազմիկ դէմք: Հզօր բազկովը կը կեցնէ ժամանակի անիւը, որ դէպի քայքայում, եղծում, կործանում միտած էր, եւ կու տայ անոր նոր ընթացք դէպի բարւոքում, բարգաւաճում:

Անդէն, անսացուածք նետուեցաւ կռուի ասպարէզ եւ ապատան իր հաւատքին եւ կամքի ոյժին ընկճեց թշնամին, հռչակեց յետոյ հայրենի աչխարհը, վերաչինեց զայն եւ քաղցրացուց հոն կեանքը: Ունէր ոգմագէտի

չըլհահայցութիւնը, հեռատեսութիւնը, կորովն եւ խոհականութիւնը, խիզախութեամբ հանդերձ: Մեծախորհուրդ էր, տակ հաստատակին խրախուսելու: Իր յաջողութիւնները զաղանիքը իր անձնազոհութեան մէջ էր. «սա յոլով քան թէ սակաւ աքնութեամբ զրանս օրինացն ուսուցանէր. մանաւանդ թէ եւ գործով կատարելով զանձն տայր օրինակ ամենեցուն» (Ղուկաս գրիչ): Ոչ իւր անձը, այլ հասարակաց չահը կը վճռէր իր գործունէութեան մէջ: Այս անձնազոհութիւնը կը խրատէր հասարակութիւնը եւ կ'արծարծէր անոր վստահութիւնը: Ոչ ոք չինայեց իւր լուման, երբ կաթողիկոսը պահանջեց զայն. ընդհակառակը հարուստ եւ աղքատ ինքնակամ կը դնէին իրենց ոյժերը անոր տրամադրութեան տակ, որովհետեւ արդիւնքը հրապարաւէս էր: Անոնց համագործակցութիւնը կատեսաւերակ եկեղեցիները, բացուեցան գպրոցներ, վանքեր եւ կուսաստաններ, վերկանգնեցան նաւորութեան գերեզմանները եւ մխիթարեանց աղքատները: Ազգին եւ եկեղեցւոյ բարօրութեան համար չազահեցաւ Մովսէս, չնայեցաւ անձին, կատարեց հեռաւոր ճանապարհներ բարեկելու համար բռնապետներու դռները, առնոց գուրթը աղերսելու Ազգին համար, ժողովրդոյ եւ եկեղեցւոյ համար: Եւ վրդեան համար, եկեղեցւոյ համար: Եւ բանաը ամենուրեք իր անբաժին ընկերն եղաւ: Այսպէս «յանշնչութենէ ի ընչաւորութիւն բերաւ»[10] ոչ միայն կաթողիկոսական Աթոռը, այլ եւ Ազգը հոգեպէս, նիւթապէս, մտաւորապէս եւ բարոյապէս:

Ի տես Մովսէս կաթողիկոսի վստահութեան ժամանակակիցները մխիթարեան տունն անոր իրաւ չնորհակալութեան, երախտապիտութեան եւ գնահատանքի ցոյց «երկրորդ Հաւատեան մտաւորիչ Հայոց» պատուոյ անունը: Եւ մենք այս յորջորջանքը չափազանցութիւն չենք համարիր: Ի՞նչ պիտի ըլլար Հայոց եկեղեցին, եթէ Նախախնամութիւնը չյարուցանէր Մովսէս մը ժէ. դարու առաջին քառորդի քառասնից մէջ: Ինձ դժուար է պատասխանել այս հարցուման. բայց կրնամ ըսել, թէ առանց Մովսէսի պիտի չծնանէր Փիլիպպոս մը: Իսկ Մովսէս եւ Փիլիպպոս երկու վսեմ աստղերն եղան ժէ. դարու հայ երկնակամարին վրայ:

Հ. Ն. ԱԿՈՆԵԱՆ

[10] Ջամբռ, 130:

ՀՈՑԵՐԸ ՄԱՐԳԱԽՕՍԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԻՑԻՆ

Գ. ՀԱՑՈՑ ՄՈՐԹԻ, ՄԱՆՈՒ, ԱՁԻՒ ԳՈՑՆԸ

Մարդախօսական գիտութիւններու մէջ կարեւորագոյնն է մորթի, մազի, աչքի ծիածանի գոյնին ուսումնասիրութիւնը, վասն զի չատ ամուր վկաներ եւ ապացոյցներ կան անոր հաստատուն եւ մնայուն արժէքին ի նպաստ: Յատկապէս մորթի գոյնին գալով գիտենք, որ այդ ծանուցիչը չատ հին ծանօթ չափանիշն էր ցեղերու եւ ժողովուրդներու. եգիպտական հնագոյն պատկերներու վրայ կը տեսնենք, որ Նեղոսի երբեմնի լուսամիտ որեականները մարդախօսական այդ յատկանիշով կը դիմերը մարդախօսական այդ յատկանիշով կը դիմէին իրենց գրացիներն ու հպատակները:

Մորթի գոյնը կը բաղկանայ հագիս կոպիտ գունանիւթէ (pigment), որ մասամբ մաչկին եւ մասամբ եղջերամորթի բջիջներու մէջ հաւաքուած է. մորթի գոյնը կ'եղանակուորուի արեան կարմրութենէն. ցեղերու մորթի գոյնին տարբերութիւնը կախում ունի գունանիւթի խիտ կամ անօսր խմբաւորման աստիճանէն[1]. կ'ազդուի արտաքին պատճառներէ, բայց լիովին անհիմն է պնդել այլ եւս թէ արեւու խիտ ճառագայթները կրնան դեռ խափիչներ ստեղծել. ճերմակամորթ մը, որ այրեցեալ գոտիներու մէջ կ'ապրի, երբեք սեւամորթի չի կրնար ըլլալ, թէեւ անոր սպիտակութիւնը չափով մը կը մթագնի:

Հայոց մորթի գոյնին ուսումնասիրութիւնը, բնականէ, յայտնութիւն մը չի կրնար բովանդակել. հետաքրքրական է սակայն, որ մորթի գոյնին գլխաւոր աստիճանաւորութիւնները՝ թուլ գոյնը գերակչռութիւն մը կը ցուցնէ: Զատնիչվելի հետեւեալ համեմատութիւնը կը պնդի՝ սպիտակ 3%, մուք 85%, սատիկ մուք 12%, մինչ լիովին բացակայ է դեղին գոյնը[2] Հայոց ճով:

Կը կարծենք, որ կովկասեան դուրս սփիւռքի Հայոց ճով, մանաւանդ եւրոպական գաղթավայրերու մէջ այդ համեմատութիւնը մեծապէս պիտի բարեփոխուէր, սպիտակները մեծաքանակ պիտի աւելնային, եւ խիտ թուխ գոյնը պիտի տուժէր զգալապէս: Ցոն Լուգոյնը պիտի տուժէր զգալապէս: Ցոն Լուգոյնի տախտակին վրայ մեր գննած անձինքներու տոկոսին վրայ մեր գննած անձինքներու վրայ երանգի բազմապիսի նրբութիւններով: Այդեն պարագային ծանօթ իրութիւններով: Այդեն պարագային ծանօթ իրութիւններով: Այդեն պարագային ծանօթ իր

դուքիւն է թէ Հայոց մորքի գոյնը համեմատութեամբ մանաւանդ կենդրոնական եւ հիւսիսային Եւրոպացիներու զգալապէս թուլն է· եւ այդ պարագային նպաստած են անտարակոյս Հայաստանի խստաշունչ ձմեռներն ու կիզիչ ամառները:

Մազի գոյնը· *Մորթի գոյնին հետ անուրանալի զուգադիպութիւն կը ցուցնէ մազի գոյնը, որ անհամար երանգաւորումներ ունի· մազի գոյնը կազմուած է կորիզաւոր, եւ ոմանց քով անոր ընկերացող ջրային գունանիւթէն, օդի բովանդակութենէն (սպիտակ մազերու քով), եւ մազի հիւսկէնի որպիսութենէն*[3]: Նախ քանի մը խօսք մազի խառնութեան մասին, որ նուազ նկարագրական չէ: Հայերը իբր խիտ մազ ունեցող ժողովուրդ օրինակ կը բերուին, եւ իրապէս Կովկասի համեմատական տախտակին վրայ Հայոց թիւը խառնութեան տեսակէտէ ամէնէն մեծն է հետեւեալ բաժանումով· սակաւամազ գրեթէ չկայ, միջակ՝ 32%, թաւ՝ 68%, մինչ վրացին՝ սակաւամազ 57%, միջակ՝ 34%, թաւ՝ 9%[4]: Այս պարագան կը յիշեցնէ մեզի պատմագրին խօսքը թէ Արչակ թագաւորը «թաւ է մազով եւ թուխ է գունով» (Փաւստ., Վենետ., 1832, էջ 122): Փառանձեմի այդ արտունջը կրնայ գաւառական տարբերութիւն մը յայտնել նաեւ մազի խառնութեան կողմէ: Հայոց, ինչպէս նաեւ Պարսից քով չատ աճած ու զարգացած են մասնաւորապէս բարդ յօնքերը՝ աչքին վրայ կամարակապ, որոնք իսկական սեռին առնական գեղեցկութիւն կու տան: Սակայն յօնքերը քիչ արմատին վրայ անօսրանալով իրարու կը միանան· այդ կցայօնքը նկարագրական է Հայոց, Պարսից եւ Փոքր Ասիոյ քանի մը վտքրիկ ժողովուրդներու, ինչպէս նաեւ չրջակայ կղզեբնակներու[5]:

Մազի խառնութեան հետ անոր ձեւը հետաքրքրական կէտ մըն է, որ նմանապէս առանձնայատկութիւններ կը ցուցնէ գեղերու համեմատ[6]: Հայոց մազերը գրեթէ միշտ չիտակ են, թէեւ հազուագիւտ չեն նաեւ ծփուն (flottant) մազեր, ինչպէս Գարաքիլիսա, ուր 11 անձէն ինը ծփուն մազ ունի, նոյնպէս Մեղրի 3 : 5, Ախալցխա 3 : 13, կանանց քով 18ի վրայ 6: Բիչ մը նուազ յաճախագէպ է գոտւոյ մազը, թէեւ Ագուլիս 3 : 9, կիներու քով 3 : 7, Նախիջեւան 3 : 5 եւ այլն կը գըտնենք[7]: Սոյզ է թէ այս համեմատութիւնները բացարձակ արժէք մը չունին· մեծապոյն քանակութեամբ զննութիւններ կատարելով աւելի ճշդրիտ պատկեր մը պիտի տանայինք Հայոց մազի ձեւին. սակայն բաւական են ի հարկին ցուցնելու թէ պակաս չեն մեր քով զանազան տեսակ մազեր:

Մազի ուսումնասիրութեան մէջ ամէնէն կարեւորն է գոյնը, գեղային խնդրին մէջ ամէնէն չատ խուզարկուած մէկ յատկանիշն է ան, ուր արհեստական կամ հնդիկեւրոպական օժտեալ ցեղին մարմնապէս պատկանելու իրր նախապայման կը դրուի թերեւս քիչ մը չափազանցելով նաեւ չէկ գոյն մազը: Հոս զանոց կ'առնենք չօշափել այդ հարցը, միայն անցգակի կ'ուզենք ուշադիր ընել ընթերցողը, որ մարդաբանութիւնը չի կրնար յինքեան հնդիկեւրոպական կամ հնդիկգերմանական բացատրութիւնն իբր տուեալներու հիման վրայ սեփականել, վասն զի արդի մաքուր գերմանացին կամ հիւսիսային արհեստական եւրոպացին, որ համեմատաբար հարազատ տիպ մը կը ներկայացնէ, մարմնական չատ աւելի թոյլ կապեր կը ցուցնէ արհեստական հնդիկին հետքան ուրիշ որ եւ է արեւելեան ժողովուրդ: Բայց նա կը ճանչնայ ժողովուրդ մը՝ մարմնական որոշ յատկանիշներով օժտուած, որ իրենէ կը զործածէ հնդիկեւրոպական լեզուն: Այս անհամաձայնութեան պատճառը հոն է, որ այսօրուան Հնդկաստանի բնակիչները՝ զուրկի մէջ ձուլուած մեռաղներու դուզէի նման անհետ խառնուրդ մը կը ներկայացնեն:

Ցեղային ծագման տեսակէտէ մազի գոյնին այս նշանակալից կարեւորութիւնը տեսնելով՝ սիրով կ'ուզենք անոր քով քիչ մը երկար կանգ առնել:

Զմիրնով Ֆրանսայի Մարզախօսական Տեղեկատուին մէջ կարեւոր ուսումնասիրութիւն մը հրատարակած է Կովկասի ժողովուրդներուն աչքի եւ մազի գոյնի մասին, ուր Հայոց մազին համար՝ Ֆիշէրի չինած տախտակի համաձայն հետեւեալ բաժանումը կը դնէ· պայծառ–խարտեաշ (տախտակ Թ. 9—20)՝ 4·8%, մուխ–թուխ (տախ. Թ. 7—8)՝ 30·7%,

[3] Martin, Lehrbuch, S. 367—404.
[4] Djawachischwili, Arch. f. Anthr., 1925, S. 82. *Հմմտ. առ այս Անսերովի տուեալները Նուռ–Նախիջեւանցիներու մասին. մազի խառնութիւն գլխի վրայ՝ ցանցառ 6·1%, միջակ 19·3%, խիտ 74·6%· մարմնոյ վրայ՝ ցանցառ 2·6%, միջակ 32·5%, թաւ 64·9.* Journ. russe d'Anthr., 1926, t. 15, p. 30.
[5] Martin, Lehrbuch, S. 373. Luschan, Völker, Rassen, S. 115.
[6] Martin, Lehrbuch, S. 389—395.
[7] Chantre, Recherches, p. 39—40.

մուխ–սեւ (տախտ. Թ. 4—6)՝ 59·1%, կարմիր (տախտ. Թ. 1—3)՝ 4·8%[8]: Այս համեմատութեան մէջ Հայոց թուխ մազի առաւելութիւնն ուղղակի կը ցոյցէ· յիշենք անցողակի, որ կարմիր մազը չատ սակաւիկ մուխ եւ սեւ մազին կ'ընկերանայ: Զմիրնովի արդիւնքը կը հաստատէ Շանտր իր քննութիւններով· ան կը գրէ· «Ակնյայտնի է, որ Հայերն առաւարակ թուխ են, վասն զի 341 հոգիէն, մէջն առնելով նաեւ 44 կիները, 194ը՝ սեւ մազ ունի, 109 չագանակագոյն եւ 38 պայծառ կամ չէկ»[9]: Առանձնապէս թուխ են Ագուլիս՝ 15ի վրայ 12 թուխ, որ է 80%, նոյն համեմատութիւնը կը տեսնուի նաեւ Նոր Բայազէտ, Թիֆլիս, վոքր թիւով կը նուազի Ախալցխա՝ 78%, Սուլիվան՝ 77%, Եղոլաթ՝ 73%, Երեւան՝ 62%: «Կիները մանաւանդ թուխ են (75%), վասն զի Մեղրիի մէջ 80%, Ագուլիս 66% բոլորովին թուխ կանայք կարելի է տեսնել: Ուսումնասիրուած անձինքներու ամբողջ չուքեան վրայ 32% առաւել կամ նուազ մուխ չագանակագոյն մազ կը գտնուի. եւ ամէնէն յաճախ կը հանդիպի Շուշի (88%), Գարայամա կը հանդիպի Շուշի (88%), Գարայամա (46%), Տաթեւ (47%)»:

Շանտրի քննութեան համաձայն չէկ մազով Հայեր հազուագէպ են, թէեւ 11% համեմատութեամբ դեռ գոյութիւն ունին· 341 անուսումնասիրութեամբ դեռ գոյութիւն ունին· 341 անհատներու մէջ գտած է 37 այր եւ մէկ կին չէկ մազով, որոնք գլխաւորաբար Ղիրղուղի գաւառին կը պատկանին՝ 28 հոգւոյ վրայ 10, այսինքն 35%, նմանապէս Գէօլճի մէջ 40%: Պարզ է թէ այս համեմատութիւնները կարեւոր եզրակացութիւններ կրնան կրել վրան զանազան չրջանակներու համաձայն. տուած անձինքներու թուին, լաւ եւս գաւառական զանազան չրջանակներու համաձայն. այդ կ'ապացուցանեն վրացի մարզախօսին ուսումնասիրութիւնները: Պրոֆ. Զաւախիշվիլի մազի երեք աստիճանաւորութիւն միայն նկատի առնելով 729 անհատներու վրայ կը գտնէ 6% թուխ[10]: Ի. Անսերով կը գնէ Նոր Նախիջեւանցիներու համար, զորոնք մասամբ խառնուրդ կը համարի տեղացիներու հետ՝ մուխ 17·5%, սեւ 67·5%, չագանակագոյն 12·3%, կարմրագոյն 0·9%, խարտեաշ 1·8%[11]. իսկ Ե. Պիտար կը գտնէ ռումանահայերու համար՝ թուխ 26·4%, սեւ 65·6%, չագանակագոյն 7·2%, պայծառ–խարտեաշ 0·8%[12]: Մեր քննութիւններու համաձայն Հայոց մազը առաւելապէս Ֆիշէրի տախտակին 11—X քառեակներու վրայ կը գըտնուի նորբագոյն երանգաւորումներով: Ֆր. Բոաս ամերիկածին եւ ասիածին 87 այրերու եւ 66 կիներու (նաեւ փոքրատի) մազի գոյնին երկու տախտակ կազմած է 0—20 աստիճանաւորութեամբ, ուր Թ. 20՝ գունանիւթի դրեթէ զուրկ է: Այդ տախտակներու մէջ առաջին թիւերու վրայ մինչեւ 12 (միջակ գոյն)՝ խոնուած են բազմութեամբ, մինչ անկից անդին մինչեւ 20 հազիւ թէ 5—6 հատ կը գըտնուի[13]: Այս բոլոր ուսումնասիրութիւններն ակնյայտնի կը ցուցնեն թէ արդի Հայոց ճով գերակշիռ մեծամասնութեամբ կը տեսնուի գոյնը մազը իւր մերձաւոր երանգաւորումներով· քէեւ դեռ միշտ կը գտնուի չէկ մազը մինչեւ 6—8% համեմատութեամբ: Պէտք է միաժամանակ չէշտենք սակայն, որ այդ թուխ մազը ցանցառ անգամ խիտ սեւ է:

Աչքի գոյնը: *Մազի գոյնին չափ մարգախօսքին կարեւոր է աչքի, յատկապէս ծիածանի գոյնը. հոս կը թողունք մեկնել աչքի անդամազնական կազմութիւնն ու ծիածանի հրանգաւորումը. մեզ համար հականն է, որ աչքի գոյնը մենդելական օրէնքով ժառանգական ցուցուած է*[14]: Ծիածանի գեղային տարբերութիւնը կը կայանայ գունանիւթի խառնութեան աստիճանին: Երեք գլխաւոր զանազանութիւն իբր հիմ առնելով՝ կապոյտ, խառն (meliert) եւ սեւ, հետեւեալ բաժանումը կը գտնենք Եւրոպայի մէջ (առ հարիւր համեմատութեամբ)[15].

ԱՉՔԻ ԳՈՑՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄ

	Շուէտ	Բաղէն	Շուիցերիա	Ջուխտկեր	Խոպիա
Կապոյտ	66·7	44·5	28·2	25·1	10·3
Խառն	28·8	22·9	37·9	47·9	20·6
Թուխ	4·5	12·6	33·9	27·0	69·1

Շուէտի բաց գոյն աչքի փոխան մեծապոյն թիւով կը գտնենք թուխ կամ սեւ աչքը իսալցիներու քով, նման համեմատութիւն մը կը ցուցնէ նաեւ Հայոց աչքը:

Ֆոն Լուշան 136 հայերու վրայ (պէտք չէ մոռնալ որ մեծ մասով Սիւրիայի չրջանէն են) գտած է 8 աուել կամ նուազ կապոյտ, նոյն-

[8] Martin, Lehrbuch, S. 382.
[9] Chantre, Recherches, p. 38—40.
[10] Arch. f. Anthr., 1925, S. 84—85.
[11] Journ. russe d'Anthr., 1926, p. 29.
[12] Bull. soc. sciences Roum., 1912, p. 364.
[13] Zeitschr. f. Ethn., 1924, S. 82.
[14] Martin, Lehrbuch, S. 404—421.
[15] Martin, Lehrbuch, S. 410.

© National Library of Armenia

չափ կանանչկեկ, որ է առ հարիւր գրեթէ 12 բաց գոյն աչք, «որոնց համար, կը յաւելու, նախ Քուրտերու հետ խառնուրդ մը պէտք է փնտռել»[16]: Ե՛րբ եղած է այդ խառնուրդը· ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ՝ Ֆոն Լուշան Հայոց հնդիկեւրոպական ըլլալուն մասին տարբեր տեսութիւն ունի: Շատոր, որուն ուսումնասիրութեան արդիւնքները միչա աւելի վստահելի են, քանի որ ակնաղբիւրէն առած է տուեալները, հետեւեալ բաժանումը կը դնէ· 341 անձինքներու մէջէն 192 սեւ աչք, որ է 56%, 113 չագանակագոյն, այսինքն խառն (= 33%)· եւ 36 կապոյտ կամ բաց գոյն, որ կու տայ 11%: 44 հայ կիներէն 35ին աչքը խիստ սեւ, 9 միջակ կամ չագանակագոյն, եւ մէկ կապոյտ: Գաւառական բաժանումը հոս եւս ցոյցտուն է, Ղիրուսի 29էն 9 պայծառ, Գէօլիւճ 17էն 6· Ագուլիս եւ Տփղիս 80% թուխ, Հաճըն 77%, Նոր Բայազէտ 72%, Ախալցխա 73%, նոյնչափ՝ երեւան եւ Եողղաղ· Շուշիի մէջ 87% չագանակագոյն կամ միջակ թուխ է, ինչպէս նաեւ Ղիրուսի[17]: Հսկայ թիւով Հայեր կրցած է ուսումնասիրել Ջաւախէվիլի[18], 2141 հոգի, ուր համեմատութեան այդ թիւերը մեծ մասով բարեփոխուած են· պայծառ գոյնով աչքը կը գտնէ 9% համեմատութեամբ· որուն կ'ընկերանայ թուխը 81%ով, եւ խառն 10%· գժբախտաբար վրացի մարդախօսը չի նշանակեր այդ Հայերու գաւառները, թէ ոչ՝ ապահով որոշ տեղական գոյներու գերակշռութիւն ի տյա պիտի գար: Հետեւեալ բաժանումը կը տանանք Ֆր· Բոասի[19] եւ Ե· Պիտարի[20] գննութիւններէն·

	Ֆր· Բոաս		Ե· Պիտար
	այր	կին	այր
Մուխ թուխ	33	37	108
Բաց թուխ	37	25	9
Գորշ (grau)	8	4	2
Լուրթ	4	3	6

Ի· Անսերով[21] միայն երեք գանագանութիւն նկատի առնելով կը դնէ՝ թուխ 71 (= 62·3%), միջակ կամ չագանակագոյն 31 (= 27·3%), պայծառ կամ լուրթ 12 (= 10·5%): Մենք գործածած ենք Մարտինի աչքի տախտակը, ուր գտած ենք 22% բաց գոյն–կապուտակ աչքեր (տես· Թ· 4 ա—6), մինչ մեծամասնութիւնը Թ· 11—13 տախտակներու վրայ կը գտնուի, որ մուխ չագանակագոյն–թուխ է:

Այս ուսումնասիրութիւնները բացորոշ կը ցուցնեն թէ Հայոց աչքի գոյնը՝ գերակշիռ չափով թուխ է, իւր զանազան երթերանգութիւններով, ուր կը գտնուի նաեւ չագանակագոյնը· մինչ կապոյտ կամ լուրթ աչքը հազիւ 8—10% կը գտնուի այժմեան հայութեան մէջ: Յայտուն է սակայն զարձեալ զատատական զգալի տարբերութիւնն աչքի գոյնի, ինչպէս որ համեմատութիւնները ցոյց կու տան:

Աչխարհագրական այն շրջաններն, ուր մարդիկ աւելի մաքուր եւ հարազատ կրցած են պահել իրենց ցեղային յատկանիշները, չնորհիւ իրենց կղզիացած վիճակին, կարելի է չօշափելի ազերս գտնել մորթի, մազի եւ աչքի ծիածանին գոյնի միջեւ, ինչպէս օրինակի համար Նորվեգիա[22], ուր բնակչութեան 85·8% չէկ մազ, բաց կապոյտ աչք եւ սպիտակ մորթ ունի: Ասոր հակառակ որչափ հարաւային երկիրներ իջնենք, որոնց անցեալը պատմութեան մէջ ազմկալից եղած է իրրեւ հեռեւանք ներս խուժող ժողովուրդներու, այնչափ աւելի գոյներու այդ համերաչխութիւնը կը նուազի· մազի, աչքի գոյները կը բաժնուին իրարմէ կազմելով նոր բազադրութիւններ անթիւ նուրբ երանգաւորումներով· այսպէս արդի Յոյներու քով թուխ տիպը կը գտնուի 51·7%, խառն 38·9%, չէկ 9·4%[23]: Ինչպէս կը տեսնուի առ հասարակ թուխ տիպն է, որ յաղթող կը հանդիսանայ: Ամէն պարագային պարզ է թէ մազի եւ ծիածանի գոյներու համերաչխութիւնը զեղեցիկ մէկ միլոց է մարդաբանական քննութիւններու համար:

Տեսանք թէ մազի եւ աչքի գննութիւնները թուական համոզիչ առաւելութիւններով ցուցին արդի հայութեան մեծագոյն մասին՝ թուխ տիպին վերաբերելը, ուր սակայն չէկ գոյնի գոյութիւնը անուրանալի ապացոյցը կը կազմէ ուրիչ տարրի մը հետ խառնուած ըլլալուն: Նոյնը կու գան հաստատել ծիածանի եւ մազի գոյներու բազադրութիւնները, որոնց հարիւրական համեմատութիւնը կու տայ Ս· Վաուվ Հայոց համար (հատանաբար հայ պղրոցականներու վրայէն)՝ թուխ (աչք, մազ) 78·7%, խառն (մազ թուխ, աչք լուրթ, կամ

[16] Völker, Rassen, S. 144.
[17] Chantre, Recherches, p. 40—41.
[18] Archiv f. Anthr., S. 82. տես եւ էջ 84—86.
[19] Zeitschr. f. Ethn., 1924, S. 82.
[20] Bull. soc. sciences Roum., 1912, p. 364.
[21] Journ. russe d'Anthr., 1926, p. 29.
[22] Martin, Lehrbuch, S. 413 (Arbo).
[23] Անդ:

մազ չէկ, աչք մուխ) 19·0%, չէկ (աչք, մազ) 2·3%[24]: Ջաւախէվիլի 593 հայերու համար կազմած է հետեւեալ պատկերը· չէկ տիպ 5%, թուխ տիպ 71%, խառն տիպ 24%[25]:

Հետաքրքրական է սակայն ինքնին Հայոց ըմբռնումը իրենց տիպի մասին: Շատ բնականաբար իրենց իրաւունքն է ժողովուրդներու կեանքին մէջ, որ ամէն ազգ իւր մարմնական յատկանիշներուն, զիմագծի յատկանիշներուն վրայէն կը կերտէ զեղեցիկի զաղափարատեսիլը· խոնչիկին համար զեղեցկութեան կանոն պայմանն է սեւ գոյնը, ինչպէս սպիտակ մորթին՝ ճերմակը: Այդ ըմբռնումը թանձրացեալ կերպարանքը կը գտնենք մանաւանդ հերոսներու անձին նկարագրութեան մէջ: Այս պարագան, բնական է, կը բովանդակէ նաեւ անդրադարձ եղրակացութիւն մը ժողովուրդին մարմնական յատկանիշներուն վրայ:

Ի՞նչ էր սակայն Հայոց ըմբռնումը գեղեցիկի համապատկերին· մեր հին պատմագիրները չատ կածի են այս տեսակէտէ, անոնք հաստակ յոյն մտաւնագիրներու սովորութեան՝ քիչ անգամ կ'անդրադառնան իրենց հերոսներու անձնաւորութեան, եւ այն ա՛յն պարագային միայն երբ ուզեն գովել անոնց առնական միայն երբ ուզեն գովել անոնց առնական կորովն ու բազուկին ոյժը· այպէս են Ագաթանգեղոս, Կորիւն, Փարպեցի, Եղիշէ, Ագաթանգեղոս, Կորիւն, Փարպեցի, Եղիշէ, մինչեւ իսկ Փաւստոս, որ մանաւանդ ախորժակ ունի կենդանացնելու մտքի տաբրկան: Ժամ մ'ունի կենդանացնելու մտքի տաբրկան: Խորենացին բացառութիւն կը կազմէ· նա իրր Խորենացին բացառութիւն կը կազմէ· նա իրր վիպասան աւելի մօտէն կը հետեւի յոյն վարվիպասան աւելի մօտէն կը հետեւի յոյն վարպետներու ուղեգծին: Մեզ համար հոս կապետներու ուղեգծին: Մեզ համար հոս կարեւոր է Խորենացւոյ անձը կամ ժամանակը, բեւոր չէ Խորենացւոյ անձը կամ ժամանակը, բեւոր չէ Խորենացին հայրութիւնը· նա իրրեւ մինչեւ իսկ ճշմարտասիրութիւնը· նա իրրեւ ժողովուրդին զաւակը մարդկային զեղեցկուժողովուրդին զաւակը մարդկային զեղեցկութեան կանոնը պիտի ունենար, թեան այն գաղափարատեսիլը պիտի ունենար, [ինչ որ զարուն հասարակաց է]:

Ահա Խորենացւոյ յիշատակած մարդախօսական տեսակէտները իւր հերոսներուն վրայ· Հայկ կը նկարագրուի իրր «զեղապատչաճ եւ անճնակայ, քաջագանգուր, խայտակն եւ հասարդուկ» (Խոր· Ա· 10)· Տիգրանի համար կ'ըսէ «խարտեաշն այս եւ աղեքեկ ծայրիւ հեթան Երուանդեանս Տիգրան, երեսօք գունեան եւ մեղուական, անճնեայն եւ թիկնուքեան, առատ պարարձն եւ զեղեցկատես» (Ա· 24/25)· Հրաչեայ անունը կը տուզարանէ՝ «Սա Հրաչեայ կոչի վասն առաւել պայծառութեան եւ քոցակնագոյն իւին լինելոյ» (Ա· 22/23)· Մազի գոյնին համար օգտակար է նաեւ Վարդգէս անունը՝ «մանուկն ի Տուհաց գառաւէն» (Գ· 65)· «դեղձան հերք» (Բ· 6)· իրր ամէնէն կարեւոր վկայութիւն կրնայ արժել Վահագնի ծնունդը· «ընդ եղեգան վրղ ծուխ ելանէր, ընդ եղեգան վրղ բոց ելանէր, եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր (ոմանք «եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ», որ սակայն ոտանաւորի ընթացքը կը խանգարէ)· նա հուր ներ ունէր, [ապա թէ] բոց [ունէր] մօրուս, եւ աչկունքին էին արեգակունք» (Ա· 31/32)· Հրատ· Ալեզեան–Յարութիւնեան, Թիֆլիս 1913:

Խորենացւոյ այս տեղիքները չատ բացայայտ են· առանց չափազանցել ուզելու անոնց արժէքը, ինչպէս ըրած է Գ· Վանգեան, իրաւացի կը գտնենք եզրակացնել թէ Հայոց հին ժողովրդական հերոսները չէկ տիպին կը պատկանէին: Անտեղի պիտի չըլլար հոս պատմագրին բացատրութիւններն ու բառերը քիչ մը մօտէն լուսաբանել փորձել:

«Մայտակն» բառն չատ պայծառ չէ երեւցած խուզարկուներուն· Գ· Վանգեան[26] գայն կ'նմանայ իրր «կապոյտ աչուի», զոր Հ· Յ· Տաչեան[27] ճիշտ չի գտներ· ինքն աւելի մէտ է «խայտալից աչօք» մեկնելու՝ յենլով հատարակաց մեկնութեան, այսինքն Հայկազնեան բառարանին, որ կը գնէ «խայտ կամ խայտալից աչօք, գուարթագին, քաղցրահայեաց» (տ· անդ՝ խայտակն)· Հ· Ա֊ճառեան[28] աւելի ուղիղ ըմբռնելով բառին ծագումը, կ'անջատէ գայն խայտալ (ուրախանալ) բառէն, եւ կը ածբձեցնէ խայտ = «բիծ, պիտակ» արմատին, ու կը մեկնէ՝ «աչքի մէջ՝ սպիտակուցի վրայ բիծ կամ նշան ունեցող»: Այս մեկնութիւնը բացատրուած ձեւով դժուար թէ ճիշտ ըլլայ, վասն զի այդ պարագային Խորենացին «խայտակն» կոչելով Հայկը, պակասութիւն մը կը նշանակէ աչքի մէջ, որուն ծիածանին մէջ կան նշանակ աչք մը, որուն ծիածանին մէջ կան խայտեր, այսպէս ըսենք՝ կէսխիներ· եւ իրապէս՝ մանաւանդ բաց կապոյտ աչքերու ծիածանին մէջ ատկպ բոլորաձեւ սեւածիր վարդերկ գնդիկներ կը տեսնուին, որոնք առանձին երանգ մը կու տան աչքին: Այդ կը պիտի անտարակոյս Խորենացին իւր հերոսին

[24] Անդ:
[25] Archiv f. Anthr., 1925, S. 84—86.
[26] Դիտողութիւններ Խորենացւոյ մասին· Ա· Հին Հայոց տեսարան ու ճաշակն ըստ Խորենացւոյ· Արարատ 1900, էջ 186—190:
[27] Ուսումն գաւառական հայերէն լեզուի· Վիեննա 1920, էջ 40—42:
[28] Արմատական բառարան, տ· խայտ բառի տակ:

© National Library of Armenia

վրայ: Մեկնութեան կարօտ է նաեւ մեղուակն բառը. Հի կը նշանակէ «որոյ ակն է իբրեւ զաչս մեղուաց, մեղոյշ, անուշահայեաց, քաղցրատեսիլ»: Հարկ չկայ ըսելու թէ լուսագոյն մեկնութիւն մը կարելի է տալ. անաւարակոյս աւելի խմաստնալից պիտի ըլլար «մեղր» բառին հետ կապի դնել, որով մեղուակն պիտի նշանակէ մեղրի գոյն = շագանակագոյն: Աւելի անորոշ է մեղոյշ բառին առումը, որ արդի գործածութեամբ՝ փայփայիչ նրբութիւն մը կ'արտայայտէ:

Խայտակն բառին այս մեկնութիւնը հաստատուն բռնելով՝ պիտի ըսենք, որ Մովսէս Խորենացին, եւ անոր հետ հայ ժողովուրդը, իբ նախահօր դիւցազնական կերպարանքին տակ կը նկատէ առնական գեղեցկութեան մարմնացումը՝ իբր բարձր հասակ, թիկնաւէտ, չափակցեալ անդամներով («գեղապատղամ»), յաղթ բազուկներով, գանգուր մազով եւ բաց–պայծառ աչքերով: Տիգրանի անձին նկարագրութիւնը կը յաւելու խարտեաշ յատկանիշը եւ «մեղուակն» բաց–շագանակ աչքերը. նոյնը կը հաստատէ Հրաչեայ անունը, որ «բոցակնագոյն», այսինքն բաց շագանակագոյն — մութ կապոյտ աստիճանաւորութիւնը կը նշանակէ մերձաւորապէս. Վարդգէս եւ «ղեղձան մազ» անդրադարձ վկայութիւններ են. իսկ ամէնէն զարմանալին այն է, որ Մովսէս Խորենացին իւր պատմութեան գրքին մէջ ոչ մէկ տեղ կը յիշատակէ թուխ–սեւ մազ կամ աչք: Այս պարագան առաւելագոյն փաստ է, թէ պատմագրին եւ իրեն հետ հայ ժողովուրդին գեղեցկի ճաշակը չէկ տիպը կը փնտռէր: Աստր իբր դասական վկայութիւն կ'արժէ Վահագնի ծնունդը, ուր ամէն այլաբանութիւն ընդունելով, ակնյայտնի մարմնական յատկանիշներ կը նշանակուին հուր–շէկ մազերով, բոցագոյն մօրուքով, թէեւ «արեւ աչքեր» կրնան աւելի կայտառութիւն արտայայտելու գործածուիլ. պէտք չէ սակայն անտեսել հոս եւս փոքրիկ ակնարկութիւն մը բոցագոյն–շէկ աչքերու:

Եւ զարմանալիօրէն կ'երեւայ թէ գեղեցիկի ժողովրդական այդ համապատկերը այլափոխութիւն կրած է: Թէեւ մենք Մարենացւոյ քով միայն առնական գեղեցկութեան պաղափարականը տեսանք, սակայն նոյն պայմանները պիտի ենթադրենք նաեւ կանացի սեռին համար: Բայց արդի հայ ժողովուրդը, որուն ճշդրիտ թարգմանն են ժողովրդական աչուղները հայրենի հողին վրայ անած ու երգած, տարբեր կը մտածէ ու կը բազադրէ գեղեցիկի այդ տիպը. նա կ'ուզէ վարսեր «որպէս զթուխս սաթ» (Գրիգորիս Աղթամարցի[29]), «սիահ ծամեր» (Ճոճիաթան Նազաչ, աչուղ[30]), «սիպտակ ճակատ, թուխ թուխ աչեր» (Ծովհ. Թլկուրանցի[31]), «թուխ աչք, թուխ ունք, թուխ մազեր» (Նահապետ Քուչակ[32]): Շատ դժուարութիւն կը պահանջէ սակայն այս զննութիւնը աչուղներու քով, որոնք սակաւ պատկերով կ'արտայայտեն իրենց մտքի տեսիլը. օր. աչքը յաճախ կը նկարագրուի իբր ծով, որուն խորութիւնը, խորհրդաւոր անդունդները կամ խաղաղ պայծառութիւնը կը դիտուի, եւ ոչ կապոյտ գոյնը. ուր միշտ թուխը պիտի նախընտրէր. Նահապետ Քուչակ քիչ մը ծիծաղելի պատկերով մինչեւ իսկ կը զբօ «չուերդ է ի ծով նման, որ հազար ձուկն կայ ի լեղ»[33]. մինչդեռ ուրիշ տեղ կ'ըսէ «աչերդ է ի ծով նման, ու ունքերդ ի թեւս ծիծըռնական[34]», որ է ըսել սեւ, հեռեւապէս նաեւ մազերը: Կ'ուզենք սակայն ուշադիր ընել ընթերցողը, որ դիտաւորութիւն չունինք հաստատելու թէ հայ աչուղական դրականութիւնը միայն թուխ տիպը կը ճանչնայ իբրեւ գեղեցկութեան տիպար, կամ անոր բազադրիչները կը փնտռէ իւր հերոսին քով. կան բաւական վարսեր որոնք կը ցուցնեն թէ այդ նոյն աչուղները զոր յիշեցինք եւ բազմաթիւ ուրիշներ կը յայտնեն իրենց հիացմունքը նաեւ չէկ տիպին հանդէպ. այսպէս Աչուղ Զիւանին կ'երգէ «մազերը ոսկեզոյն»[35]. վերջապէս արարողութեան մէջ եւս կ'երգեն «անկից զքու աչերդ ասեմք — որ հրեղէնի բալ նմանի»[36] եւն եւն: Սակայն այս առանձնական դէպքերը չեն հակակշռեր այն մեծաքանակ թուխ տիպը, որուն կը հանդիպինք. եւ ապահով կրնանք ըսել թէ «հայ ժողովրդական երգիչներու աչքին առ հասարակ թուխն իբրեւ գեղեցկութեան տի-

[29] Կ. Կոստանեանց, Գրիգորիս Աղթամարցին եւ իւր տաղերը. Թիֆլիս 1898, էջ 63:
[30] Ա. Զօպանեան, Նազաչ Ճոճիաթան աչուղն եւ Ճոճի. Ճոճիաթանեան նկարիչը. Պարիս 1910, էջ 55 եւն:
[31] Կ. Կոստանեանց, Ծովհ. Թլկուրանցին եւ իւր տաղերը. Թիֆլիս 1892, էջ 13:
[32] Նահապետ Քուչակ Դիւանը. հրտ. Ա. Զօպանեան. Պարիս 1902, էջ 45, 47 եւն եւն:
[33] Անդ, էջ 52:
[34] Անդ, էջ 78:
[35] Աչուղ Զիւանու երգերը: Ե. տպ.: Լեւոնեան Գ.: Թիֆլիս 1912, էջ 156. մինչդեռ ուրիշ տեղ կը գովչ «թուխ աչքերը». անդ, էջ 159. թէ քո աչք եւ ունքդ սեւ են, ո՛վ չքնաղ. — թէ դու մազեր ունիս սեւ սաթի նման. անդ, էջ 151. աչքերի եւ ունքերի սեւութիւն չէ՞ր բաւական. անդ, էջ 149:
[36] Վ. Տէր Միհրանեան, Անգիր դպրութիւն եւ առակք: Ա. հրտ. Կ. Պոլիս 1893, էջ 69:

պար կ'արժէ»[37]: Բայ ասոնք այդ թուխ տիպը իբր սեւ մազով, սեւ մեծ աչքերով, կամարաձեւ սեւ բարդ յօնքերով, եւ առատ թարթիչներով, նոյնպէս սեւ, կը համապատասխանէ բնականէն հայ կանացի գեղեցկութեան: Շատոր կ'ըսէ թէ հայուհիները արժանի են իրենց գեղեցկութեան համբաւին. «Թէեւ հայկիներու քով սովորաբար չատ չեչտուած է դիմագիծը, բայց մանաւանդ գերազանց հասակին մէջ մեծ փայլ մ'ունին անոնք: Անոնց նշաձեւ թուխ աչքերը, աքանչելի թարթիչներով եւ քաջ կամակալ յօնքերով չքաւոր՝ աչխարհի ամէնէն գեղեցիկ աչքերէն են: Անոնց երանգ մը, կատարեալ ակռաներ եւ փայլ երանգ մը, կատարեալ ակռաներ եւ սատկիկ յուռթի թուխ մազեր՝ անոնց քով գրեթէ ընդհանուր կանոն է[38]»: Նոյնպէս կ'արտայայտուի նաեւ Լինչ[39], որուն հայ աղջկան «կամարակապ յօնքերը, արծուէ քիթը, լայն ճակատը եւ ածխամած սեւ մազերը» Ս. Գրքի հերոսուհիները կը յիշեցնեն: Տես նաեւ Բրայս եւ ուրիշներ:

Անցողակի յիշենք նաեւ այս թուխ տիպին հակապատկերը, որ Նանսէն զարմացուցած է: Հայաստէր Նորվեգացին իւր ճանապարհորդութեան ընթացքին Սարդարապատի քով կը տեսնէ երիտասարդ մը չէկ մազով, խարտեաշ մօրուքով, պայծառ դիմօվ, «որուն դէմքը կրնար չատ լաւ սկանտինաւեացի բնիկի մը կերպարանքն ըլլալ: Կ'ըսեմ նոյն իսկ, որ լիկերպարանքն ըլլալ: Կ'ըսեմ նոյն իսկ, որ լիվին այն մարդկանց տիպն ունէր, որոնց կը հանդիպինք Շուէդիա, Նորվեգիա եւ Հարաւային Ռուսիա: Ինծի հաւատացին, որ զուտ հայ էր եւ թէ չէկ տիպը հաղուադէպ չէ Հայոց մէջ»[40]: Ռուբէն Տէր–Մինասեան Սասունցինքով[40]: Ռուբէն Տէր–Մինասեան Սասունցինքով[41] մասին գրած ժամանակ՝ կ'ըսէ թէ Տալուրի մասին գրած ժամանակ՝ կ'ըսէ թէ Տալուրի կողմերուն շատ մարդ կայ հոն, որ ոչ միայն չէկ մազ եւ լրբագոյն աչք ունի, այլ նոյնիսկ կարմրագոյն մօրուք եւ կարմրագոյն մօրուք եւ կարմրագոյն հոնքեր: Ասոնք ամենեւին հայկական տիպեր չեն, այլ ներկայացնեն հայկական տիպեր չեն, այլ ներկայացնեն ուրիշ ցեղ մը, որ հաստատուած է Հայաստանի մէջ, ինչպէս Ասորիները եւ Պարսիկները[41]. այս իրողութիւնը անգամ մ'եւս կը հաստատէ թէ Հայոց քով նահանգային գերակշիռ մարմնական յատկանիշներ կը տիրեն, որոնք գեռ ճառայութեան ենթակայ չեն եղած աշխարհագրական, ընկերական ու քաղաքական բազմապիսի արգելքներու բերումով: Ապահով ենք, որ ճանապարհորդական գրութիւններու մէջ գեռ կան նման տեղիքներ, որոնք հայ մարդաբանութեան համար մեծ նշանակութիւն ունին, եւ ապարդիւն պիտի չըլլար զանոնք ամփոփելու ձեռնարկ մը: Միւս կողմէ կը տեսնենք կարեւորութիւնն յօրինուածական մարդաբանական խուզարկութիւններու նահանգ նահանգ, որոնք մինչեւ հիմայ անտեսուած էին. եւ ուրախ ենք արձանագրելու որ Հայաստանի կառավարութիւնը արդէն ձեռնարկած է նման մարդաբանական արշաւանքներու սկսելով Լօռիէն ուր թերթերու ըսածին համեմատ առաջին քննութիւններն իսկ կը ցուցնեն հայ մարմնական յատկանիշներէ բոլորովին չեղող գծեր[42]. կը սպասենք ձեռք բերուած տուեալներ հրատարակութեան իրին չուրջը պայծառ գաղափար մը կազմելու համար:

Նահանգային մարմնական այս տարբերութեան մէջ կրնայ ի վերջոյ մասամբ հիմնուած ըլլալ հայ ժողովուրդին գեղեցկի համապատկերը, զոր զարերու ընթացքին այլափոխուած գտանք. թէեւ միշտ դժուար է ենթադրել թէ Հայկ մէկ գաւառի մէջ չէկ աչքով մտածուէր, այլ տեղ թուխ: Ապահով է սակայն թէ հայ գրականութեան մէջ գեղեցկի ճաշակը այդ փոփոխութիւնը կրած է, ինչպէս տեսանք, եւ այդ իւր մեկնութիւնը կը գտնէ ինքնին իսկ ժողովուրդին մարմնական յատկանիշներու փոփոխութեան մէջ:

Ի՞նչ կրնայ ըլլալ սակայն այս փոփոխութեան պատճառը: Մենդելականութեան մէջ ծանօթ են տիրող եւ թագուն յատկանիշները. մարդաբանական խուզարկութիւնները ցոյց տուած են, որ չէկ մազին վրայ տիրող է կարմիրը, եւ երկրորդին վրայ գերիշխող դիրք ունի սեւ–թուխ գոյնը. նոյն օրէնքին կը հետեւի նաեւ աչքին գոյնը, ուր լուրջը կը ծնայ թագուն, մինչ թուխը կը տիրէ[43]: Ահա սակայն հարց մը, որուն լուծմամբ կը զբաղի Մենդելականութիւնը. արդեօք սեւը՝ միշտ տիրելով ի վերջոյ յաղթական չ'ելլե՞ր չէկ գոյնին վրայ: Եթէ նկատենք մանաւանդ ընկերացող արտաքին յարակից պարագաները

[37] A. Abeghian, Nordische Typen in Armenien: Armeniertum-Ariertum. Potsdam 1934, S. 13.
[38] Chantre, Recherches, p. 37.
[39] Lynch H. F. B., Armenia, Travels and Studies, vol. I, p. 58.
[40] F. Nansen, L'Arménie et le Proche Orient. Paris 1928, p. 155.
[41] Հայրենիք Ամսագիր, 1922, թ. 2, էջ 36: երկու վերջին վկայութիւններս յիշած է նաեւ Ա. Աբեղեան. անդ, էջ 12:
[42] «Ցարաջ», 1934, թ. 2646:
[43] E. Fischer, Spezielle Anthropologie oder Rassenlehre, S. 137. G. and Ch. B. Davenport, Heredity of hair color in Man. Amer. Nat. v. 43, p. 193. Տեսնել այս առթիւ ուղղակի նիւթիս հայոց գեղեցիկ յօդուած մը՝ John Brownlee, A note on the possibility of analysing race mixtures into their original elements by the Mendelian Formula: The Journ. of the Royal Anthr. Inst. of Great Britain, 1911, p. 170 ff.

© National Library of Armenia

պիտի մղուինք հաստատել այդ հարցը: Փոքր Ասիոյ եւ Հայաստանի պէս կիզիչ արեւներով տեղ մը, բնական է, լիովին անյարմար է չէկ տիպի պահպանման, որ աւելի մեզմ ու բարեխառն կլիմաներու տակ սովոր է ապրիլ, ու երբ դեռ թուխ տիպի մը հետ խառնուրդի անեպատ պարագան աւելնայ՝ չատ դիւրաւ դարերու ընթացքին կորսուելու վտանգին պիտի ենթարկուէր: Հոս սակայն Հայոց համար չատ կարեւոր եղրակացութիւն մը կը ծագի, եւ մենք առանց կանխելու ուզելու որ եւ է դատաստան մեր ժողովուրդի ծագման մասին, կ'ուզենք կրկին մատնանիշ ընել, որ այդ դաւառական տիպերու գոյութիւնը, ծանուցիչներու նահանգէ նահանգ հակայական խոտորումները, գեղեցիկի համապատկերին փոփոխութիւնը իրենց լուծումը կը գտնեն, երբ մատծենք Հայերը իբրեւ երկու տարբեր ժողովուրդներու խառնուրդ, մին չէկ, միւսը թուխ, որոնք մեծ մասով ձուլուած են արդէն, եւ թուխ տիպը գերիշխանութեան հասած է այդ ձուլածոյ զանգուածին վրայ, չնորհիւ իրեն աւելի կենսունակ ոյժին եւ թերեւս թուական առաւելութեան. բայց դեռ լիովին չէ անհետացած չէկ տիպը եւ հարիւրական որոշ համեմատութեամբ դեռ կ'ապրի այդ խառնուրդին մէջ եւ զանազան վայրերու վրայ կրցած է իւր հարազատութիւնը պահպանել:

(Շարունակելի:)

Պ. Խ.

ՍԻՄԷՈՆ ԴՊՐԻ ԼԵՀՀԱՑԻՈՑ

ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒՂԻՒՈՐՈՒԹԵԱՆ Ի ԼՎՈՎԷ Ի Գ. ՊՈԼԻՍ, Ի ՀՌՈՄ, Ի ՄՈՒՇ ԵՒ ՅԵՐՈՒՍԱղԷՄ ՅԱՄՍՆ 1608—1619

(Շարունակութիւն:)

ԱՅՑ Ի ՅՈՐԴԱՆԱՆ

Եւ աւազ երկուչաբթին մարդ կու գայ պարոնէն, թէ վա՛յ այն մարդուն ով չդնայ հետ պարոնին ի Յորդանան. դի երկու դուռուշ կ'առնու մարգագլուխ: Եւ մխաթանեալ ամենեքին՝ արք եւ կանայք, ծերք եւ տղայք, կարգաւորք եւ աչխարհականք, ոմանք իշով, այլք ձիով, այլք հետիոտս. եւ իրիկունն հասան Սէյտի Մուսան, ուր Խարչիկ Մովսէս ճղնէր: Եւ անդ կայ քարէ այր մի եւ մէտրասա մի. եւ հոր մի հոտած ջրով. անդր իջաք: Եւ քանզի մեծ չող էր՝ տապեցաք զօրն ի բուն սաստիկ տապոյ արեզական. եւ սախիքն ջուր ածէին թասով երկու-երկու մանդր, դի Արապիտան ամէն մանդր կ'անցնի. եւ մեք ջուրն գնէաք, ըմպէաք եւ առաւել ծարաւէաք եւ պապակէաք, մինչեւ ցամաքեցան քիմք մեր եւ լեզուք չորացան, դի ջուրն դառն էր եւ աղի: Անդ տեսաք Սոզոմայ երկիրն, որ քրինք իբրեւ զկայտ կ'այրէին եւ կերակուր կ'էփէին. եւ հրածն սեւանայր, իբրեւ զզոբծելի զառնայր: Անդ տեսաք եւ զԾովն անիծած, յորմէ գետ ծուխ ելանէր եւ գարշ հոտ: Այլ եւ (տեսաք) քաղաքն Երիքովի. եւ իջեւանք կալաք ի Բեթփագէ եւ ի Բեթանիայ, ուր Տէրն զՂազարոս յարոյց. մտեալ աղօթեցաք: Եւ այլ յոլով ուխտատեղաց հանդիպեալ՝ երկրորդ օրն հասաք ի Յորդանան գետ: Եւ մերձ գետին էր Փորձութեան լեառն եւ վանքն Յովհաննու, ուր աղօթէր, եւ տեղն ուր մկրտէր եւ առջին վանքն եւ այլ տեղիք բազում անապատաւորաց: Եւ գետն էր մեծ եւ սրընթաց, եւ զայն որպէս Ասթինու. եւ սփռեալ ընդ գետոյն մերկացաք եւ անկաք ի ջուրն, որք լոզ վիճակք. իսկ այլք կալեալ զծայրից ծառոցն եւ յեղերս լուացեալք. եւ այլք պարան կապեալ միջովք. եւ ծերք թասով ջուր առեալ եւ դլուխս լուացեալ. բայց երկու հոգի տարաբաղտութեան վասն արագութեան եւ հոդոյն տղմութեան:

Եւ վուխտացուցանէր զմեզ պարոնն վասն Ասի Աբրանուն, դի մի ապրատակեացեն զմեզ. եւ դի մի արեզակն բարձրասցի եւ ցօղն տապչէ: Զի թէպէտ ամենայն արարած զոզ է եւ աւազակ, բայց Ասին հէմ թալնէ, հէմ զերեզնէ: Զոր անտի մէկ օրն հասաք ի ձորամէջ մի, որ երկու կողմանց լեառն էր. եւ միջումն նեղ ճանապարհ: Եւ ի գլուխ անկից եհար պարոնն պխորանն, որ ունէր բճ ձիաւոր, եարահով եասախով. դի առանց պարոնի ո՛վ կ'իշխէր քաղքէն դուրս գնալ: Անդ սկսան ժողվել զաֆար՝ մարգագլուխ երկու զուռուչ ու կէս. ով որ ունէր՝ փութով եառար եւ զերծաւ. եւ ով չունէր՝ ծեծէին, վիրաւորէին. այլ եւ վա՛ր առեալ՝ Ծ. Կ. չարրազ զարնէին տապանն. վա՛յ դիս: Եւ օրն սկսաւ տարաժամել եւ մարդիկն ի չողոյն թալկացեալք լինէին. եւ փախչէլոյ ճար չկայր. զի յամենայն կողմանց անցս ճանապարհին կալեալ էին: Ապա քահանայք եւ տօլմաթաւորք մէջ մտան, բարեխօս եղեն պարոնին վասն աղքատաց եւ չքաւորաց, որ կէս կէս զուռուչ տվին. այլոցն մէկ մէկ ուռուպ էառ. ապա եթող զմեզ: Ապա վեց հոգի մեռաւ անդ վասն զժուարութեան ճանապարհին եւ քարուտ լինելոյն. եւ մի վասն սաստիկ չողոյն. եւ մի վասն պապակման եւ ծարաւման. եւ բերեալ թաղեցաք ի ջառներն. եւ էր մինն քահանայ Ծերունի:

ԲԵԹՂԵՀԷՄ

Եւ ի Ծննդեան օրն տարաւ զմեզ առաջնորդն ի Բեթղէհէմ ի սուրբ Ծնունդն Քրիստոս, որ երկու մղոն հեռի էր յերուսաղէմ. որ եւ երեւէր եկեղեցին: Եւ ի կէս ճամայ. որ եւ երեւէր եկեղեցին: Եւ ի կէս ճամբայ նապարհին հանդիպեցաք Գերեզմանին Հառաքէլի, որ լայր վասն որդոյն կոտրելոյ եւ ոչ կամէր մխիթարել: Եւ անտի գնացեալ ի Կամէր մխիթարել: Եւ անտի գնացեալ ի Ծնունդն մեծ եւ զարմանաչէն. վերեւն արձաճաճ, մէջն գեղեցիկ մարմարէ սներ. բայց այրն, յորում ծնաւ Քրիստոս՝ Ֆռանկաց ձեռքն է. խնդրեցաք, բացին, զարդարեցին, մոմ եւ կանթեղ լուցին, զմեզ հրամիցէք աբրին. մտաք, աղօթեցաք, պատարագ եղաք. մեզ եւ մեր ծնողաց մեղաց թողութիւն խընդրեցաք, ժամուց տվաք ըստ կարեաց: Եւ ելաք անտի, մեր վանքն գնացաք, մերձ սուրբ Ծննդեան, որ էր մեծ եւ ընդարձակ տեղի. ապա ամայի էր եւ աւեր յանկնամ պահոդաց. որ եւ կործանեալ էր. միայն քանի մի խուց կայր. իսկ եկեղեցի եւ այլն վլած, զոր Պարոն տէրն նոր չինել սկսել էր. քանզի եւ անդր ժբ ազգի մատուռնի կայր, բայց մերն մեծագոյն քան զամէնն: Եւ ասին թէ Ծնունդն Տրզատ է չինել. իսկ սուրբ Յարութիւնն Կոստանդինոս: Եւ քաղաքացիքն ամէն հռոմ են եւ աղնոս: Եւ քաղաքացիքն ամէն հռոմ են եւ աղքատ, վանից ծառայ դոլով, նա եւ աղթամրմա քատ, վանից ծառայ դոլով, նա եւ աղթամրմաքատ, վանից ծառայ դոլով, նա եւ աղթամրմաքատ, վանից ծառայ դոլով, նա եւ աղթամրմաք